

УДК 330.341

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ
ӨТПЕЛІ КЕЗЕҢНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Нұралина Қ.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Экономикадағы және қоғамдағы өтпелі процесс - бұл әрқашан адамдардың экономикалық қатынастарындағы түбегейлі сапалық өзгерістермен байланысты, соның негізінде елдегі жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдай қалыптасады.

Қазақстан, бұрынғы КСРО аумағында құрылған барлық жаңа тәуелсіз мемлекеттер сияқты, 1992 жылғы қаңтарда нарықтық экономикаға көшу жолына

түсті және сол кезден бастап постсоциалистік өтпелі экономиканың барлық қиындықтарын бастан кешіре бастады.

Әр елдің өтпелі экономикасының өзіндік ерекшеліктері бар. Өтпелі кезең әр түрлі әлеуметтік-экономикалық және саяси нәтижелері, жағымсыз салдары бар көптеген балама жолдардың кез-келгенімен жүруі мүмкін. Өтпелі экономиканың ерекшеліктері көбінесе өтпелі процестің ұзақтығына, реформалардың жолдары мен стратегияларын таңдауға, оларды жүзеге асырудың қарқыны мен тиімділігіне, яғни трансформациялық реформалардың ерекшеліктері мен мазмұнына байланысты анықталады. Осы мақсатта әр елдің өтпелі экономикасының ерекшеліктерін зерттеу үлкен теориялық және практикалық маңызға ие. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, оған ең үлкен әсер екі жаһандық факторға байланысты:

- өткен үстемдік еткен экономикалық жүйенің негізгі ерекшелігі және үстемдік деңгейі, оның қоғамдық өмірдің барлық салаларына ену тереңдігі мен ауқымы (бұрынғы жүйе неғұрлым тамырланған болса, оның инерциясы соғұрлым күшті және ұзаққа созылады);

- елдің бастапқы, реформа алдындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлары.

Әкімшілік-командалық экономикасы бар елдердің практикалық тәжірибесі жүйелі түрлендірулердің екі моделін көрсетеді: нарықтық институттарды біртіндеп құрудың эволюциялық жолы («градуалистік тәсіл») және радикалды реформалар («шок терапиясы»). Аталған модельдер негізінен реформалардың мерзімдерімен, институционалдық қайта құрулардың ауқымымен және тұрақтандыру шараларының қарқындылығымен ерекшеленеді. Жүйелік түрлендірудің белгілі бір моделін таңдау бірқатар экономикалық және экономикалық емес факторлармен анықталады.

Оларға мыналар жатады: елдің саяси басшылығының еркі, тарихи даму ерекшеліктері, мемлекеттің саяси және әлеуметтік жағдайы және т.б. Экономиканың жағдайы айқындалушы фактор болып табылады.

Эволюциялық теориядағы градуализм - эволюциялық даму процестерінің біртіндеп жүруі туралы түсінік. Градуализм - нарықты қалыптастыруда мемлекетке басты рөл беруді және баяу, жүйелі реформалар жүргізуді көздейтін экономикалық тұжырымдама. Градуализм жоспарланған экономиканың өзгеруін, өндірісті тұрақтандыруға жетекші рөл берілетін салыстырмалы түрде ұзақ және біртіндеп жүзеге асатын процесс ретінде қарастырады. [1, 383 б.].

Эволюциялық жолды таңдау экономиканың салалық құрылымындағы ауыр өнеркәсіптің салыстырмалы түрде аз үлес салмағына; дамыған ауыл шаруашылығы және салыстырмалы түрде тұрақты қаржы жүйесіне байланысты. Жеке кәсіпкерлік дағдыларын сақтаған қызметкерлердің болуы және халықтың жаңа экономикалық қатынастарды қабылдауға дайындығы - маңызды фактор. Нарыққа эволюциялық көшудің ерекшелігі - мемлекет біртіндеп әкімшілік-командалық жүйенің тетіктерін нарықтық қатынастармен алмастырады. Мысалы, Венгрияда бұл процесс 1968-1990 жж., ал Қытайда 1979 жылдан бері жалғасып келеді.

Нарықтық экономикаға көшудің эволюциялық жолының жалпы белгілері:

тұтынушылық тауарлар өндірісін жеке секторда жылдам орналастыру және олардың нарықты қанықтыруы. Нарықтық қатынастар бастапқыда тұтыну тауарларын өндіруді қамтиды, содан кейін инвестициялық салаларға таралады.

Градуализмді жақтаушылар бағаны бір реттік ырықтандыруға және тез жекешелендіруге қарсы. Градуалистік стратегия өндірісті тұрақтандырудың жетекші рөлін қарастырады: тек өнімнің тұрақты өндірісі арқылы ғана трансформация жағдайында халықтың әлеуметтік бейімделуінің алғышарттарын жасау үшін, тұтыну мен инвестициялардың қажетті деңгейін ұстап тұруға қажетті ресурстардың үздіксіз жеткізілуін қамтамасыз етуге болады.

- көбінесе монополистік фирмалардың бағаларын мемлекеттік бақылауды сақтай отырып, бағаны ырықтандыру;
- жоғары инфляцияға жол бермеу мақсатындағы қатаң қаржылық саясат;
- нарықтық инфрақұрылымды қалыптастыру.

Әрине, мұндай жағдайларда жаңа прогрессивті жүйе тек төменнен «пайда болып», қолданыстағы, бірақ төменгі жүйенің шектерінде табиғи эволюциялық жолмен дами алады. Сонымен қатар, жаңа, прогрессивті жүйе ескісін толығымен ығыстырып, басым болғанға дейін екі жүйенің элементтерінің біраз уақыт бәсекелес режимде «бейбіт» қатар өмір сүруі мүмкін.

Шығыс және Орталық Еуропа елдерінің жоспарланған экономикаларында айтарлықтай айырмашылықтар болды. Бұрынғы социалистік лагерьдің кейбір елдері (Польша, Венгрия, Чехословакия) жоспарланған экономикада шамамен 40 жыл болды, жоспарланған жүйенің жұмсақ түрін қолданды. Бұл елдерде жекелеген нарықтық секторлар болды, олар Кеңес Одағына қарағанда экономикаларында прогрессивті құрылымға ие, батыс елдерімен өндіріс өнімдерімен белсенді сауда жүргізді, ең бастысы, бұл елдерде нарықтық экономикада экономикалық тәжірибені және демократиялық дәстүрлерде өмір сүру дағдыларын сақтаған көптеген белсенді адамдар өмір сүрді. Венгрияда жоспарланған экономиканы жұмсақ реформалау 70-жылдардың басында басталды. Польшада, Чехословакияда экономиканың бірқатар салаларында жеке меншік болды. Бұл елдерге олардың әлемдік нарыққа, дамыған батыс елдеріне жақын орналасуы айтарлықтай көмектесті.

Бұл факторлардың өтпелі экономикада қаншалықты маңызды рөл атқаратынын Польша, Чехия, Словакия және Венгрия тәжірибесінен көруге болады. Бұл елдерде реформалар әлеуметтік күйзелістерсіз және катаклизмдерсіз сәтті өтті, ал Болгария мен Румыния сияқты елдерде 40 жыл бойы жоспарлы экономиканың кеңестік моделін қатаң сақтаған, реформалар ТМД елдерінде реформалар жүргізілетін сценарий бойынша жүргізілді [3].

Германия, Жапония, Италия, Австрия және соғыстан кейінгі кезеңдегі кейбір басқа елдердің өтпелі экономикалары бір жүйенің екінші, сапалық жағынан әр түрлі жүйенің өзгеруімен байланысты болмады. Оларда меншік жеке болып қала берді, нарықтық институттар негізінен сақталды. Олардың экономикалары он жылға жуық уақыт бойы командалық, қатаң мемлекеттік тапсырыстармен жұмыс істеді. Соғыстан кейін бұл елдердің адамдары меншік қатынастарын, психологиясын және менталитетін өзгертпеді. Оларда нарықтық

экономикаға көшу туралы емес, оның кейбір тетіктерін қалпына келтіру туралы қызметтер жүзеге асырылды.

«Шок терапиясы» - бұл нарықты қалыптастыру және бағаны бір уақытта ырықтандырудағы инфляцияға қарсы саясат, мемлекеттік шығындарды күрт төмендету және бюджеттің тапшылығын болдырмауға қол жеткізу құралы болып табылатын экономикалық тұжырымдама. Реформаның түбегейлі моделін таңдау, әдетте, экономиканың өте ауыр жағдайына байланысты: ауыр өнеркәсіп пен әскери өндірістің айтарлықтай үлесі, өткір тауар тапшылығы және қаржылық қиын жағдай. Нарыққа түбегейлі көшу стратегиясы нарықтық өзін-өзі реттеу идеясына негізделген. Сондықтан мұндағы маңызды міндет мемлекеттің экономикалық рөлін барынша азайту. Жалпы, «шок терапиясы» бағдарламасын ХВҚ (Халықаралық валюта қоры) және ХҚДБ (Халықаралық Қайта Құру және даму банкі) мамандары әзірледі және белгілі бір дәрежеде көптеген елдерде қолданылды. Радикалды модель 10-15 жыл ішінде қоғамда нарықтық қатынастардың қалыптасуын қамтамасыз етеді және келесі шаралар кешенін қамтиды:

- тауарлар мен қызметтердің негізгі бөлігіне бағаларды бір мезгілде ырықтандыру;
- мемлекеттің рөлін қайта қарау (орталықтандырылған жоспарлау жүйесін тез арада бұзу және экономикалық мемлекеттік реттеудің әкімшілік тәсілін ауыстыру);
- нарықтық қатынастар көптеген әлеуметтік-экономикалық қатынастарды қамтиды;
- мемлекеттік меншікті жедел жекешелендіру;
- сыртқы экономикалық қызметті ырықтандыру.

Алайда жүргізіліп жатқан реформалардың әлеуметтік бағасы, әдетте, өте жоғары. Тауар тапшылығы мен өндірушілердің монополизмі жағдайында еркін баға белгілеуге көшу жоғары инфляцияны тудырады, халықтың басым бөлігінің өмір сүру деңгейінің төмендеуіне және әлеуметтік саралаудың күшейуіне әкеледі. «Шок терапиясы» арқылы реформаларды жүзеге асырудың классикалық мысалы – ТМД елдері.

Социалистік жоспарланған экономикадан нарықтық экономикаға көшу, бұл тек бір сатының екінші сатысының өзгеруі ғана емес, сонымен бірге бір экономикалық жүйенің оның антиподы болып табылатын түбегейлі басқа жүйеге өзгеруі.

Социалистік елдерде біртұтас жоғары орталықтандырылған және терең интеграцияланған билік иерархиясы басым болды, онда кез-келген азаматтық және одан да экономикалық еркіндік болмады; жеке меншік алынып тасталды. Меншіктің бір ғана түрі болды - мемлекет. Қоғамдық және жоспарланған экономикалық жүйе ең прогрессивті болып саналды.

Мұндай ортада нарықтық экономика тіпті «төменнен» пайда бола алмайды.

Қазақстан бұрынғы КСРО құрамында жоспарлы экономикада 70 жылдан астам уақыт болды және оның аумағында бұл экономикалық жүйе өзінің ең классикалық формасына ие болды. Меншіктің шамамен 93%-ы мемлекеттік,

қалғаны колхоз-кооператив, ал жеке меншік мүлдем болмады. Елде халық шаруашылығын басқару органдарының иерархиялық құрылымы жұмыс істеді.

Қазақстан экономикасы халық шаруашылығын басқарудың жоғары органдары анықтаған қоғамдық еңбек бөлінісі негізінде құрылды, негізінен минералды және ауылшаруашылық шикізатын өндіру және бастапқы өңдеу кәсіпорындарынан тұрды. Олардың барлығы жоғары монополияланған субъектілер болды. Олардың өнімдері басқа одақтас республикаларға жіберіліп, олар дайын өнімдерге жеткізілді. Сонымен қатар Қазақстан өз экономикасына қажетті шикізатты, материалдар мен жабдықтарды түрлі республикалардан және импорт бойынша алды. Осылайша, Қазақстан экономикасы барлық басқа одақтас республикалардың экономикаларымен терең байланыста болды.

Осының бәріне байланысты, халық көбіне нарықтық бағдарланған реформаларды саналы түрде қабылдауға дайын болмады, өндірістің қысқаруы, инфляцияның өсуі, жұмыссыздықтың өсуі, халықтың нақты өмір сүру деңгейінің төмендеуі.

Қазақстандық өтпелі экономиканың ерекшеліктері мен оны реформалау көптеген басқа факторлар мен жағдайларды алдын-ала анықтады. Біріншіден, Қазақстанның өтпелі экономикасы біртұтас мемлекеттің - бұрынғы КСРО - ның ыдырауы және қалыптасқан республикааралық, аймақаралық және шаруашылықаралық байланыстардың стихиялық бұзылуы, бұрынғы біртұтас біртұтас интеграцияланған экономикалық кеңістіктің ыдырауы жағдайында жұмыс істеді, ол басқа одақтас республикалардың экономикаларына шамадан тыс тәуелді болды. Бұл ТМД елдерінің, соның ішінде Қазақстанның өтпелі экономикаларының бірегейлігінің тағы бір белгісі болып табылады. Оның салдары дағдарыстың тереңдеуі және өндіріс процесін тұрақтандырудың қиындауы болды.

Екіншіден, ел бұрынғы жүйеден инфляция, өндіріс және жұмыссыздық деңгейлері арасында қалыптасқан үлкен сәйкессіздіктерге байланысты көптеген ауыр қаржылық, репродуктивті, құрылымдық проблемаларды және өсіп келе жатқан экономикалық және әлеуметтік дағдарысты басынан кешті.

Үшіншіден, Қазақстанда трансформациялық процесс нарықтық институттар мен инфрақұрылымдардың болмауы, сапалы заңдар мен заңнамалық актілердің, нарықтық экономиканың басқа да құрауыштарының өткір тапшылығы жағдайында басталды. Жоспарланған экономикаға қызмет көрсететін институттар мен инфрақұрылым тек қызмет көрсету үшін ғана емес, сонымен бірге трансформация үшін де қолайлы болмады. Бұл жаңа институттардың қалыптасу процесін одан әрі қиындатты.

Нарықтық институттардың құрылуы тәжірибе, білім мен уақыттың жетіспеушілігі жағдайында экономиканы реформалаумен қатар жүрді, бұл елдің экономикалық саясатындағы үлкен қателіктерге әкелді, бұл өтпелі кезеңнің транзакциялық шығындарын күрт арттырды.

Төртіншіден, Қазақстан экономикасы рубль аймағындағы реформалардың алғашқы екі жылында болды, бұл оны Ресейдің қаржы және ақша-кредит саясатына тәуелді етті. Реформалардың басында Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі кезіндегі оқиғалардың мұндай бұрылуының объективті себебі

валюта саясатын жүргізу тәжірибесінің және жеткілікті алтын-валюта резервтерінің болмауы, оларды жинақтау үшін уақыттың тапшылығы және т. б. болды. [2, 88 б.].

Қазақстандық өтпелі экономика, ТМД-ның барлық басқа елдерінің экономикасы сияқты, тарихта осы уақытқа дейін, тіпті постсоциалистік Шығыс Еуропа елдерінде және Балтық елдерінде орын алған бірде-бір өтпелі экономикаға ұқсамайтын ерекше түрдегі өтпелі экономика болып табылады. Оны посткеңестік типтегі өтпелі экономика деп атаған дұрыс, ол экономикалық қатынастардың жүйесі болып табылады, ол мәні мен формасы бойынша екі антагонистік экономика түрлерінің арасында қалыптасады - жоспарланған және нарықтық.

Қазақстандағы трансформациялық процесс жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өту теориясынсыз жүрді, транзитология теориясында қарастырылмады, сондықтан бұл жағдай реформаторлар үшін, тіпті билік үшін де күтпеген жағдай болды. Олар барлық нарықтық институттар мен инфрақұрылымдар жұмыс істеп тұрған қазіргі нарықтық экономикаға қатысты әзірленген экономикалық тұрақтандыру мен өсудің әртүрлі теорияларына жүгінуге мәжбүр болды, тек экономиканың тепе-теңдік жағдайын қалпына келтіру қажет болды.

Реформаторлар ешқандай нарықтық экономика мемлекеттік реттеу тетігін белсенді пайдаланбай, сонымен қатар көптеген ішкі қайшылықтары бар посткеңестік типтегі өтпелі экономика жасай алмайтындығын жақсы біледі.

Көптеген экономистердің пікірінше, өтпелі кезеңнің ұзақтығы 10-15, ең көбі 20 жыл болуы керек. Әлеуметтік-экономикалық және саяси даму болжамдарына негізделген бұл теориялық болжамдар Шығыс Еуропаның шағын елдеріндегі трансформация нәтижелерімен расталады. Олардың ішіндегі ең дамығандарында экономикалық реформалар шамамен 10 жылда аяқталды. Бұл қайта құрулар Қазақстанда күрделірек, онда өтпелі кезең неғұрлым ұзақ және ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығының соңына дейін жалғасты.

Өтпелі кезеңнің аяқталуы ел халқының өмір сүру деңгейінің жақсаруымен, ең бастысы жаңа экономикалық жүйені тиімдірек деп қабылдаған кезде аяқталды деп саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.С. Булатова. / Под ред. Экономика: Учебное пособие – М.: изд-во БЕК, 2006. – 518 с.
2. А. Есентугелов. Переходный период и теоретическая основа макроэкономической стабилизации в Казахстане. Учебник 2007. – 196с.
3. <https://center-yf.ru/data/economy/Modeli-perehodnoi-ekonomiki.php>.